

Dr. sc. Zrinka Erent-Sunko*

POREZNA POLITIKA ATENSKOG POLISA I PITANJE EISPHORE I LITURGIJA

Atenska se državna blagajna punila na razne načine i raznim sredstvima da bi prikupljena sredstva mogla biti utrošena za javne potrebe. Dio sredstava potjecao je od poreznih davanja, ali atenski polis nije imao opću poreznu obvezu, a postojeći su porezi manje donosili u njezinu blagajnu od davanja koja su bila dobrovoljna, povremena i često izdašna. Suvremena poreznog platca to može zbuniti do te mjere da najvažnijemu ratnom prinosu „eisphora“ te liturgijama pripiše svojstva poreza. Čini to većina autora, no smatramo da za to nema potrebe. Upravo suprotno, to što „eisphora“ i liturgije nisu porezi, od posebna je značenja za pravu sliku atenskog društva i demokraciju u kojoj oni kojima je polis najviše omogućio podnose teret i za one kojima to polis ili nije omogućio ili nisu bili za to predodređeni po svojim sposobnostima.

Ključne riječi: polis; porez; eisphora; liturgije; davanja.

1. UVOD

O postojanju poreznih obveza, tj. koliko je i kakvih poreza postojalo u Ateni, postoje oprečni stavovi. Dvojbe o tome mogu li se i koja davanja u Ateni, s obzirom na suvremenu definiciju poreza, uopće smatrati porezima ili bismo ih jednostavno nazvali povremenim i privremenim davanjima prisutne su među istraživačima, a čini se da pri tome pobjeđuje opcija koja svako davanje i svaki prinos uvrštava u poreze. Braneci upravo suprotnu tezu, tj. da se ne mogu sva davanja i prinosi za javne potrebe smatrati porezima, počeli smo od suvremenih definicija poreza. Naime, suvremene definicije poreza pretpostavljaju i neke odrednice.

Prema jednoj od definicija porezi su „novčana davanja i prihod su proračuna koji se koriste radi podmirivanja proračunom utvrđenih javnih izdataka...“¹ A osnovna su obilježja poreza sljedeća:

* Dr. sc. Zrinka Erent-Sunko, izvanredna profesorica na Katedri za opću povijest prava i države Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Associate Professor, Chair of General History of Law and State, Faculty of Law, University of Zagreb): zerent@pravo.hr
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-7801-5881

¹ Jelčić, Lončarić-Horvat, Šimović, Arbutina, Mijatović 2008, 83–84.

1. porezi su derivatni prihod države
2. porezi su prisilan prihod države
3. porezi služe podmirenju javnih rashoda, tj. ubiru se u javnom interesu
4. nema neposredne protunaknade za plaćeni porez
5. obveza plaćanja poreza ispunjava se u pravilu u novcu
6. porezi su uglavnom nedestinirani prihodi države.

Većina istraživanja koja su se bavila tematikom javnih prihoda u grčkom polisu nije se držala navedene definicije pa se porezima smatraju povremena davanja, dobrovoljna davanja, davanja u naturi, davanja sa strogo određenom namjenom, pa čak i radovi za javno dobro. Pri tome je broj u obzir uzetih obilježja utjecao na broj davanja koja se smatraju porezima pa se on kod mnogih istraživača znatno razlikuje.

Rekli bismo da suvremena definicija poreza nije primjenjiva za model polisa. Činjenica da je država starog vijeka funkcionirala na različite načine i preko različitih institucija uz neke bi ograde mogla biti opravdanje za odstupanja od definicije, no pitanje je koliko za to stvarno ima potrebe.

Starije su definicije jednostavnije i time primjenjivije, no ni one se ne odnose na sustave starog vijeka. Prema Montesquieuu porez je dio koji svaki građanin daje državi od svog imanja da bi mu ona sačuvala ostatak imovine, dok je Puffendorf smatrao da su porezi naknada za zaštitu koju država pruža svojim građanima. Hobbs je bio mišljenja da su porezi cijena za usluge države, a Voltaire da plaćati poreze znači jednim dijelom svoje imovine uzdržavati druge.²

Postoji li uopće potreba da se atenskom polisu pripisuje opća porezna obveza? Vjerujemo da za to nema potrebe. No, ako ona i postoji s obzirom na konstrukciju atenske demokracije, ne postoji potreba da se davanja poput onih za vojne, odnosno ratne potrebe te onih za kulturne i sportske manifestacije svrstavaju u njih.

2. JAVNI PRIHODI I POREZNA POLITIKA ATENSKOG POLISA TE NJEZINE ODREDNICE

Razumijevanje prihoda atenske blagajne i atenske porezne politike pretpostavlja poznavanje uloge ekonomskih aktivnosti u kojoj su se Grci ponašali vrlo racionalno iako neki navode da je čast imala jednaku, ako ne i veću ulogu od stjecanja dobiti.³ Organi vlasti usmjeravali su Atenu, posebice od Pizistrata, anonimnom demokracijom, a građani zadovoljni mogućnošću odlučivanja djelovali su u općem interesu. Država je ispunjavala svoju zadaću i s tim je ciljem za zadovoljavanje javnih potreba

² Uglavnom svi pripadnici škole prirodnog prava.

³ *Waterfild* 2018, 191. Autor navodi da su se i dobra razmjenjivala kao darovi, a ne samo zbog stjecanja dobiti.

trošila određena u državnu blagajnu namaknuta sredstva. Namicanje sredstava nije bilo planski ni u skladu s troškovima predviđen čin. Nesporno je da se dio prihoda i u Ateni kao i u ostalim državama starog vijeka namicao ratnim plijenom pa u tom kontekstu neki izvori navode Atenu i Spartu kao primjere agresivno-ekspanzionističkih država.⁴ Što se tiče drugih prihoda, sustav javnih prihoda Atene razlikovao se od sustava ostalih helenskih polisa.⁵ No, ni Atena ni Sparta nisu mogle stalno donositi ratni plijen, a uz to on nije mogao biti dovoljan. Prihodi su morali obuhvatiti i drugo, od čega ne treba zaboraviti ni sredstva od sudskih kazna ni sredstva prikupljena od građana kao razne upravne i sudske pristojbe. Manja važnost tih prihoda za državnu blagajnu s vremenom će upozoriti na potrebu redovitog prikupljanja sredstava. Odnosno, kada su neki od spomenutih javnih prihoda robovlasničkih država s vremenom izgubili na važnosti, „sve više na snazi dobiva prikupljanje prihoda putem poreza.“⁶ U „Osama“ Aristofan kao državne prihode navodi tribute prijateljskih gradova, namete, prihode od sudskih pristojba, od rudnika, tržnica, luka, pljenidbe, najma, navodeći da sve iznosi ukupno gotovo dvije tisuće talanata srebra (Arist. 656–660).⁷ Njegove riječi potvrda su stavaka u javnim приходима, no ne mogu svjedočiti postojanje određene porezne politike. Teško je reći i koliko je brojčani pokazatelj atenskih prihoda točan. Neki izvori navode da je javni interes za trgovce morala biti sigurnost na moru pa je lučki namet iznosio 2 % da bi se podmirili troškovi vojnih brodova koji su čuvali luke i more.⁸ Taj je interes bio tolik da su za opasnije vodene putove naplaćivali porez i od 10 %.⁹ Ali, interes razvoja polisa te njegove prevlasti nad saveznicima podrazumijevao je i rad njegovih građana. Odnosno, neki su građani podmirivali novčane obveze, a neki su bili izvođači radova za javno dobro, što je pridonijelo očuvanju pristiglih prihoda.

Osnovna gospodarska aktivnost bila je poljoprivreda. Određeno položajem i klimom, atensko je tlo uglavnom omogućavalo stočarstvo, dok su ratarski prinosi nužno zahtijevali uvoz poljoprivrednih proizvoda, prije svega žita, čime se potaknuo razvoj trgovine. Upravo su nemogućnost preživljavanja poljoprivrednika i uvoz skupih proizvoda izazvali reforme koje su se temeljile na poticanju poljoprivredne proizvodnje te ograničavanju trgovine i uvoza te vezanju priroda sa zemlje s časti i sudjelovanjem u vlasti.

⁴ Jelčić, Lončarić-Horvat, Šimović, Arbutina, Mijatović 2008, 52.

⁵ Sustav javnih prihoda država starog vijeka razlikovao se, kako navode Jelčić i dr., od prihoda feudalne i robovlasničke države. Pritom dodaju da se „unutar iste društvenoekonomske formacije mogu uočiti kako sličnosti tako i neke razlike u sustavu javnih prihoda.“ *Ibid.* 2008, 50.

⁶ Cit. Mijatović 2005, 1.

⁷ Aristofan 1996, 110–111.

⁸ Porezne stope prema Bejaković 2013, 111.

⁹ *Ibid.*

Poljoprivreda u kojoj su se uzgajale samo kulture koje mogu uspjevati na kršu i prilično brojno stanovništvo na malom prostoru prisilit će Atenu da skupo plaća žito sve dok ne stekne monopol na njegov uvoz te u trgovini njime na račun svojih atičko-delskih „saveznica“ ne namiri manjkove nastale visokim uvoznim cijenama. No, na gospodarski položaj atenskih stanovnika utjecala je i činjenica da ne mogu svi proizvesti višak proizvoda za tržište. Neki izvodi navode da „najbogatijih 7,5 % atenskog stanovništva u svom vlasništvu ima 30 % obradivog zemljišta (koje je činilo 40 % atičkog prostora) tako da kontrolira velik dio opskrbe hranom“.¹⁰

No, Atena je, prije svega, bila pomorska država pa su razvoj pomorstva i uloga brodogradnje bili od nemalog utjecaja na njezinu blagajnu.

Ne ulazeći u detaljnije razmatranje svake privredne grane, naglasili bismo da o ekonomiji Grčke postoje različita mišljenja. Jedni ju vide kao razvijenu tržišnu ekonomiju koja se od suvremene razlikuje samo po obujmu, ne i kvaliteti, dok se drugi s time nikako ne mogu složiti.¹¹

Kod tih se stajališta javlja i pitanje tržišta u Ateni. Naime, jedan dio poljoprivrednih proizvođača proizvodio je jedino da se prehrani, dok je drugi proizvodio i za tržište. U 4. st. pr. n. e. Atena je imala razvijeno tržište za poljoprivredne i obrtničke proizvode.¹² Na tržištu su nastajale razlike koje su dovele do razlike u dohotku, a potom moguće i do promišljanja o pravednoj raspodjeli.¹³ „Ljudi mogu ispitati raspodjelu dohotka i zaključiti da je ona nepravedna“, prema riječima Samuelsona i Nordhauusa, „nakon čega država može poduzeti mjere da to promijeni“.¹⁴

Što se tiče financijskih transakcija i vrijednosti izraženih u novcu, treba reći da je drahma bila cijenjena valuta na čiju su vrijednost i čistoću (srebro) „Grci pazili kao što danas Švicarci štite vlastiti franak“.¹⁵ Vrijednost jedne drahme bila je šest obola, 100 drahma vrijedilo je jednu minu, a šezdeset mina jedan talanat.¹⁶

Od uvođenja demokratskog uređenja do Bitke kod Heroneje u atenskom je društvu osnova za razrezivanje nameta uglavnom bila bogatstvo koje se nije moglo skriti. Ono je bilo vidljiv manifest uspjeha u društvu koji je bio vezan za vojnu moć. Vojna je moć pak ovisila o opremi vojnih obveznika. Razred pentakosiomedimnih i hipeis imali su obvezu opremiti se kao konjanici, dok su se zeugiti, treći razred, opremali kao teško naoružani pješaci. Tetes, najbrojniji razred, služio je vojsku kao lako na-

¹⁰ *Waterfild* 2018, 191.

¹¹ *Amemiya* 2007, 57.

¹² *Osborne* 1991, 133.

¹³ Na raspodjelu dohotka u tržišnom sustavu utječu mnogi čimbenici, npr. nasljeđe. Ljudi mogu ispitati raspodjelu dohotka i zaključiti da je ona nepravedna.

¹⁴ Cit. *Samuelson, Nordhaus* 2005, 39.

¹⁵ Cit. *Bejaković* 2013, 111.

¹⁶ Podatci prema *Encyclopaedia Britannica*, dostupno na www.britannica.com (1. 11. 2018.).

oružani pješaci, mornari ili veslači, dakle bez posebne opreme. Upravo taj, najbrojniji dio društva, bio je najmanje u mogućnosti izdvajati za podmirenje onoga što se u tom trenutku smatralo najvažnijim za polis kao i za išta drugo. Ostala tri razreda posjedovala su zemlju, najvidljiviju manifestaciju svog položaja i bogatstva. Naime, prema nekim izvorima bogatstvo ili imovina u Ateni imali su tri glavna oblika: vidljivo, samoproglašeno i aktualno.¹⁷

Neki navode da je grčke demokrate najviše vrijeđao porezni sustav tirana.¹⁸ Pri tome dodaju kako su se porezni sustavi temeljili na neposrednom oporezivanju kojeg su Atenjani bili veliki protivnici. Možda bi bilo bolje reći da je u atenskom sustavu direktno oporezivanje u kojem bi atenski organi vlasti imali ulogu poreznika bilo neostvarivo.

O atenskoj državnoj blagajni brigu su vodili financijski stručnjaci koje je izabirala Skupština te financijski službenici zaduženi za razna područja društvenog života. Ustavnost, tj. usklađenost odluka o potrebama građana da sudjeluju u ostvarenju neke javne potrebe ocjenjivala se do Efijaltovih promjena 462. g. pr. n. e. u areopagu, a od tada se te odluke ovisno o visini ocjenjuju u Skupštini i Vijeću.

Do sada znamo da je uz vojno opremanje u Ateni postojalo više davanja. Među njima su najpoznatije liturgije, a najvažnija davanja za ratne potrebe (*eisphora*). Najmanje se zna o poreznim obvezama na razini dema, odnosno općina.¹⁹ Kao najstarije porezne obveze spominju se trošarine²⁰ uvedene u sustav javnih prihoda u 5. st. pr. n. e.²¹

Čini se da su atenskim financijskim organima bili dostupni podatci o godišnjim prihodima atenskih poduzetnika, pa nije bilo zapreka da se odrede visine poreza na promet ovisno o veličini obrta, broju radnika (robova), proizvodima i dr.

¹⁷ Kaiser, *The Athenian Trierarchy: Mechanism Design for the Private provision of Public Goods*, 449, dostupno na <https://www.jstor.org/stable/4501159> (11. 9. 2018.). Drukčije Bejaković, *Čulo* 2017, 28. Autori navode da se u 5. st. pr. Kr. imovina dijelila na vidljivu (*phanera ousia*) i nevidljivu (*aphanes ousia*) pri čemu se jedna razlikovala od druge po tome je li ju moguće razlikovati ili ne.

¹⁸ Bejaković 2013, 111. Autor nadalje navodi da se „oporezivala poslovna djelatnost, npr. prodaja, uvoz ili uporaba nekog javnog dobra, poput ceste, mosta, morskog puta ili luke“.

¹⁹ Vidi o njima Whitehead 1986.

²⁰ Postojale su već u Babilonu.

²¹ Vidi Mijatović 2005, 9. Neki izvori naglašavaju da se trošarine javljaju uz carine koje su bile prvi oblici oporezivanja potrošnje. V. Cindori, Pilipović, Kalčić 2015, 29.

Tablica 1. Veličina radionica²²

izvor	vlasnik	robovi	proizvod	godišnji prihod	neovisna radionica	nadglednik
Aeschines I, 97	Timarhov otac	9–10	cipele	12 mina	ne	da
Demosth. XXVII, 9	Demostenov otac	20	kreveti	12 mina	ne	da
Demosth. XXVII, 9	Demostenov otac	32–33	noževi	30 mina	ne	da
Demosth. XXXVI, 11	Pasion	60–100	štitovi	60 mina	da	da
Lysias XII, 8, 19	Lizija, Polemarh	100–120	štitovi	?	da	?

I što se tiče oporezivanja prometa primjenom trošarina, valja napomenuti da o tome nema dovoljno tragova zbog, kako neki kažu, jedne od karakteristike poreza na promet da porezno opterećenje nije vidljivo.²³

S obzirom na to da je institut vlasništva postojao od najranijeg doba, za njega su vezana i davanja čija je najvažnija svrha bila financiranje ratova (*eisphora*). Liturgije koje su podmirivali bogatiji atenski građani²⁴ mogle su se sastojati u trijerarhijama, gimnazijarijama i koregijama. Stranci u Ateni plaćali su tzv. *metoikon* i, za razliku od *eisphore* i liturgija, s obzirom na njegova svojstva nema spora da je on bio porezna obveza.

3. RATNI PRINOS ILI DAVANJE – *EISPHORA*

To je davanje bilo jedno od onih čija je namjena Atenjanima bila primarna. *Eisphora* se povremeno razrezivala na temelju odluke koja se donosila na Skupštini. Demosten o tome kaže:

καὶ ὕστερον κατέστην χορηγὸς παιδικῶ χορῶ καὶ ἀνήλωσα πλέον ἢ πεντεκαίδεκα μνᾶς. ἐπὶ δὲ Εὐκλείδου ἄρχοντος κωμωδοῖς χορηγῶν Κηφισοδώρῳ¹ ἐνίκων, καὶ ἀνήλωσα σὺν τῇ τῆς σκευῆς ἀναθέσει ἑκκαίδεκα μνᾶς, καὶ Παναθηναίοις τοῖς μικροῖς ἐχορήγουν πυρριχισταῖς ἀγενεῖοις, καὶ ἀνήλωσα ἑπτὰ μνᾶς.

(Dem. 3.4)

²² Tablica preuzeta od Amemiya 2007, 36.

²³ Tako Grabower. Taj izvor navodi Mijatović 2005, 144.

²⁴ Birk ih naziva „dobrostojećim slojevima društva“. V. Birk 2000, 4. Birk navodi da je i u Rimskom Carstvu već u 4. st. bio razrezan porez na imovinu te da se rimskim osvajanjima situacija promijenila, odnosno da su građani Rima postali primatelji umjesto platitelji poreza.

Od važnijih izvora koji spominju *eisphoru* posebno se ističe Tukidid iz čijih riječi razabiremo iznos ovog davanja:

προσδεόμενοι δὲ οἱ Ἀθηναῖοι χρημάτων ἐς τὴν πολιορκίαν, καὶ αὐτοὶ ἐσενεγκόντες τότε πρῶτον ἐσφορὰν διακόσια τάλαντα, ἐξέπεμψαν καὶ ἐπὶ τοὺς ξυμμάχους ἀργυρολόγους ναῦς δώδεκα καὶ Λυσικλέα πέμπτον αὐτὸν στρατηγόν.

(Thuc. 3.19.1)²⁵

Ratni prinos prema navedenom iznosio je dvije stotine talanata. Tukididov citat odnosi se na ono vrijeme Peloponeskog rata u kojem su atenske financijske zalihe bile iscrpljene. Čini se da su tomu pridonijele, kako kaže Tukidid, velike pozajmice. Postoje dvojbe o tome kada se uvodi *eisphora*, no teško je odgovoriti na to pitanje. Naime, prvo razrezivanje tog davanja razlikuje se od polisa do polisa, a tijekom vremena ti su se podatci često miješali. No, može se pretpostaviti da je *eisphora* nije primijenila prvi put u četvrtoj godini rata na koju se odnosi navedeni Tukididov citat jer je vjerojatno da bi Tukidid osim spominjanja tog prinosa izložio o njemu tada i neke pojedinosti.

Eisphoru spominje i Antifon u prvoj od svojih Tetralogija koje datiraju u vrijeme prije Peloponeskog rata.²⁶

τούτους μὲν οὖν τούτων ἀξίους ὄντας ἀπίστους ἠγεῖσθε: ἐμὲ δὲ ἕκ γε 1 τῶν προειργασμένων γνώσεσθε οὔτε ἐπιβουλεύοντα οὔτε τῶν οὐ προσηκόντων ὀρεγόμενον, ἀλλὰ τάναντία τούτων πολλὰς μὲν καὶ μεγάλας εἰσφορὰς εἰσφέροντα, πολλὰ δὲ τριηραρχοῦντα, λαμπρῶς δὲ χορηγοῦντα, πολλοῖς 2 δὲ ἐρανίζοντα, μεγάλας δὲ ὑπὲρ πολλῶν ἐγγύας ἀποτίνοντα, τὴν δὲ 3 οὐσίαν οὐ δικαζόμενον ἀλλ' ἐργαζόμενον κεκτημένον, φιλοθύτην δὲ καὶ νόμιμον ὄντα. τοιούτου δὲ ὄντος μου μηδὲν ἀνόσιον μηδὲ αἰσχρὸν καταγνῶτε

(Antiph. 2.2.12)²⁷

U njemu optuženik navodi u svojoj obrani da je nekoliko puta podmirio *eisphoru*, više nego jedanput služio kao trijerarh te izvršno opremio zbor.

Prema Liziji bogati su građani plaćali 30 mina i 4.000 drahma za ratne potrebe od 410. do 403. g. pr. n. e., no nije sigurno koliko puta s obzirom na to da nije bila riječ o redovitom i stalnom davanju, nego o davanju koje je trajalo za rata. Ta su se davanja očito ponavljala prema potrebama te su za obveznike bila nezanemarujućih iznosa.

²⁵ Thucydides, The Peloponnesian War. V. Thucydides 1942. Dostupno na www.perseus.tufts.edu (12. 9. 2018.).

²⁶ Gagarin 2002.

²⁷ Vidi cijeli tekst Prve tetralogije u Antifonovim govorima na www.perseus-tufts.edu (14. 9. 2018.).

Vidljivo je to iz Lizijina govora „Obrana od optužbe za uzimanje mita“:

περὶ μὲν τῶν κατηγορημένων, ὧ ἄνδρες δικασταί, ἱκανῶς ὑμῖν ἀποδέδεικται: ἀκοῦσαι δὲ καὶ περὶ τῶν ἄλλων ὑμᾶς ἀξιῶ, ἵν' ἐπίστησθε περὶ οἴου¹ τινὸς ὄντος ἐμοῦ ψηφιεῖσθε. ἐγὼ γὰρ ἐδοκιμάσθην μὲν ἐπὶ Θεοπόμπου ἄρχοντος, καταστάς δὲ χορηγὸς τραγωδοῖς ἀνήλωσα τριάκοντα μνᾶς καὶ τρίτῳ μηνὶ θαρρηλίῳ νικήσας ἀνδρικῶ χορῶ δισχιλίας δραχμᾶς, ἐπὶ δὲ Γλαυκίππου ἄρχοντος εἰς πυρριχιστὰς Παναθηναίους τοῖς μεγάλῳς ὀκτακοσίαις. [2] ἔτι δ' ἀνδράσι χορηγῶν εἰς Διονύσια ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἄρχοντος ἐνίκησα, καὶ ἀνήλωσα σὺν τῇ τοῦ τρίποδος ἀναθέσει πεντακισχιλίας δραχμᾶς, καὶ ἐπὶ Διοκλέους Παναθηναίους τοῖς μικροῖς κυκλίῳ χορῶ τριακοσίαις. τὸν δὲ μεταξὺ χρόνον ἐτριηράρχουν ἐπτὰ ἔπτα ἔτη, [3] καὶ ἕξ τάλαντα ἀνήλωσα. καὶ τοσαύτας δαπάνας δαπανῶμενος καὶ καθ' ἡμέραν ὑπὲρ ὑμῶν κινδυνεύων καὶ ἀποδημῶν, ὅμως εἰσφοράς τὴν μὲν τριάκοντα μνᾶς τὴν δὲ τετρακισχιλίας δραχμᾶς εἰσενήνοχα. ἐπειδὴ δὲ κατέπλευσα ἐπὶ Ἀλεξίου ἄρχοντος, εὐθὺς ἐγυμνασιάρχουν εἰς Προμήθεια, καὶ ἐνίκων ἀναλώσας δώδεκα μνᾶς. [4] καὶ ὕστερον κατέστην χορηγὸς παιδικῶ χορῶ καὶ ἀνήλωσα πλέον ἢ πεντεκαίδεκα μνᾶς. ἐπὶ δὲ Εὐκλείδου ἄρχοντος κωμωδοῖς χορηγῶν Κηφισοδώρῳ¹ ἐνίκων, καὶ ἀνήλωσα σὺν τῇ τῆς σκευῆς ἀναθέσει ἑκκαίδεκα μνᾶς, καὶ Παναθηναίους τοῖς μικροῖς ἐχορήγουν πυρριχισταῖς ἀγενείοις, καὶ ἀνήλωσα ἐπτὰ μνᾶς.

(Lys. 21.1-4)²⁸

Lizijin govor potvrđuje plaćanje iznosa koji je mogao biti različit, ali on je i određena potvrda da važnost *eisphore*, unatoč usmjerenosti na ključnu grčku aktivnost (ratove koje je Atena vodila i njima osigurala pobjedu nad Perzijancima te prevlast u savezu među polisima), nije u stjecanju građanske časti umanjivala važnost davanja za opremanje zborova i postavljanje dramskih scena. A prema Lizijinu govoru čini se da su se davanja mogla i kumulirati.

Sigurno je da siromašni građani nisu imali nikakva udjela u podmiranju te obveze.

Neki izvori navode da za ranije razdoblje nema podataka koji bi negirali da je *eisphora* za sve bila određena u istom iznosu. Veliki iznosi koji su se davali ne impliciraju da je riječ o različitim iznosima.²⁹

Demostenov slučaj svjedoči da je to davanje bilo vezano za imovinu, a ne osobu. Naime, Demosten je i kao maloljetnik morao podmiriti tu obvezu zbog imovine koju je naslijedio nakon roditelja. Tako su njegovi skrbnici za njega platili 1.800 drahma jer je procjena naslijeđene imovine bila vrijednost od 15 talanata. U to je vrijeme, kako kaže Demosten, riječ bila o jednom od najvećih iznosa:

²⁸ Tekst dostupan na www.perseus.tufts.edu. (19. 11. 2018.).

²⁹ Vidi *supra* Ant. 2.2.12.

ἀπέδοσαν μὲν τοῖνυν οὗτος καὶ Θηριππίδης μίαν καὶ τριάκοντα μνᾶς, εἰσφοράς δ' εἰσηνοχένας λογίζονται δυοῖν δεούσας εἴκοσι μνᾶς. ἐγὼ δ' ὑπερβαλὼν τοῦτο ποιήσω τριάκοντα μνᾶς, ἵνα πρὸς ταῦτα μηδ' ἀντειπεῖν ἔχωσιν. οὐκοῦν ἂν ἀφέλητε τὸ τάλαντον ἀπὸ τῶν ὀκτῶ ταλάντων, ἐπὶ τὰ τὰ λειπόμεν' ἐστὶ, καὶ ταῦτα, ἐξ ὧν αὐτοὶ λαβεῖν ὁμολογοῦσι, τούτους ἔχειν ἐστὶν ἀναγκαῖον. τοῦτο τοῖνυν, εἰ καὶ τᾶλλα πάντ' ἀποστεροῦσιν ἀρνούμενοι μὴ ἔχειν, ἀποδοῦναι προσῆκεν, ὁμολογοῦντάς γε λαβεῖν ταῦτ' ἐκ τῶν ἐμῶν.

(Dem. 27.37)³⁰

Skupština je *eiphoru* određivala u postotcima od oporeziva kapitala, a taj se iznos prema Polibiju mogao kretati od 5.750 do 6.000 talanata.³¹

Čini se da je, unatoč domoljublju, s padom demokratskog entuzijazma i slabljenja Atene na međunarodnom planu plaćanje *eiphore* sve teže padalo građanima Atene. U kasnijem razdoblju, tj. nakon 378. g. pr. n. e., platci ratnog davanja podijeljeni su na 100 simorija ili platežnih skupina, a za svaku simoriju određena su trojica najbogatijih građana koja su trebala podmiriti cjelokupni iznos koji je teretio simoriju i sami od ostalih članova simorije skupiti iznos koji su dali za sve, tzv. *proeisferontes*.³² Svaka simorija imala je jednu osobu zaduženu za vođenje registra, a ta je osoba odgovarala strategu.³³

Iako je to navodno bio dosta učinkovit način prikupljanja sredstava, čini se da je to neke Atenjane ostavilo praznih rukava, poput Apolodara koji je za simoriju podmirio cijeli iznos poreza, ali se nakon služenja na trijeri više nije mogao obešteti od ostalih članova simorije.³⁴

4. LITURGIJE

Druge su od davanja vezanih za imovinu liturgije, jedan od najspominjanijih atenskih poreza. Kao ni ratni prinos liturgije nisu stalna davanja, a obveznici su samo najbogatiji građani koji svojim prinosima i radom mogu bitno utjecati na kulturni i odgojni život kolektiva stječući ujedno davanjem čast (*time*) i ugled (*doxa*). Prema nekim mišljenjima liturgije su u stvarnosti više bile način preraspodjele bogatstva³⁵ ili mrska radnja za bogati dio stanovništva, što potvrđuje i Ksenofont u „Starom oligarhu“.³⁶ Kyriazis, koji liturgije svrstava u poreze, kaže za njih da su „jako poseban oblik oporezivanja“.³⁷

³⁰ Demosten, *Protiv Afoba*, dostupno na www.perseus.tufts.edu (3. 10. 2018.).

³¹ Vidi *Pol.* 2.62.7 i *Dem.* 14.19, dostupno na www.perseus.tufts.edu (13. 2. 2019.).

³² Vidi Demostenov govor protiv Fenipa, dostupno na perseu.tufts.edu.

³³ Vidi *Poland* 1931, 1163.

³⁴ Također Demostenov govor, *Protiv Polikla* (Dem. 50.9)

³⁵ Usp. *Kyrtatas* 2005, 147. Autor se poziva na *Ober* 1989, 241.

³⁶ Vidi *Xen. Ath. Pol.* 1.13.

³⁷ Vidi *Kyriazis* 2007, 74.

U najvažnije liturgije spadaju trijerarhije koje se sastoje u opremanju i zapovijedanju ratnim brodom na godinu dana, gimnazijarhije koje se sastoje u organiziranju i podmirivanju troškova održavanja sportskih igara te koregije koje se sastoje u podmirivanju festivalskih i kazališnih troškova pjevačkih i glumačkih događanja. Postoje i liturgije koje se odnose na podmirenje drugih troškova poput troškova za organiziranje javnih obroka (hestijastije), troškova za vodstvo poslanstava (arhiteorije) ili troškova za organizaciju procesija (areforija).

4.1. Trijerarhije

Trijerarhije su prema nekim izvorima nastale u Temistoklovo vrijeme, no nema pouzdanih izvora koji bi to potvrdili. Sastoje se u opremanju i zapovijedanju brodom godinu dana. No, trijerarhija ne mora podrazumijevati i zapovijedanje brodom koje je u začetcima trijerarhu donosilo poseban ugled u društvu. Trijerarh je mogao zaposliti zapovjednika da ne bi sam to činio. Ipak, osobno zapovijedanje donosilo je veći ugled u društvu. Od Periandrovih (358. g. pr. n. e.) i Demostenovih reforma (340. g. pr. n. e.) hijerarhije postaju gotovo isključivo davanja za atensku mornaricu, čime se osobni angažman platitelja gubi. Sredstva se prikupljaju po simorijama, dok je direktno plaćanje troškova rijetko.³⁸

Važnost trijerarhija počinje prvom grčkom pobjedom nad Perzijancima, čime se Atena nametnula kao predvodnica u Atičko-delskom savezu.³⁹ Za Atenu kao trgovačku silu jednako je važno bilo imati jaku mornaricu i u vrijeme mira. Stoga je mornarica koja je brojila osamdesetak trijerema narasla na stotinu, a potom i dvije.

ἔτει δὲ τρίτῳ μετὰ ταῦτα Νικοδήμου ἄρχοντος, ὡς ἐφάνη τὰ μέταλλα τὰ ἐν Μαρωνείᾳ, καὶ περιεγένετο τῇ πόλει τάλαντα ἑκατὸν ἐκ τῶν ἔργων, συμβουλευόντων τινῶν τῷ δήμῳ διανείμασθαι τὸ ἀργύριον, θεμιστοκλῆς ἐκώλυσεν, οὐ λέγων ὅ τι χρήσεται τοῖς χρήμασιν, ἀλλὰ δανεῖσαι κελεύων τοῖς πλουσιωτάτοις Ἀθηναίων ἑκατὸν ἐκάστῳ τάλαντον, εἴτ' ἂν μὲν ἀρέσκη τὸ ἀνάλωμα, τῆς πόλεως εἶναι τὴν δαπάνην, εἰ δὲ μή, κομίσασθαι τὰ χρήματα παρὰ τῶν δανεισαμένων. λαβὼν δ' ἐπὶ τούτοις ἔναυπηγήσατο τριήρεις ἑκατόν, ἐκάστου ναυπηγουμένου τῶν ἑκατὸν μίαν, αἷς ἔναυμάχησαν ἐν Σαλαμίῳ πρὸς τοὺς βαρβάρους. ὡστρακίσθη δ' ἐν τούτοις τοῖς καιροῖς Ἀριστείδης ὁ Λυσιμάχου.

(Aristot. Ustav atenski, 22.7)⁴⁰

³⁸ Gabrielsen 1994, 194.

³⁹ V. Tukidid 1.14. i 1.74. Tekst dostupan na persus.tufts.edu.

⁴⁰ V. Aristotel, *Ustav atenski* na <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0045%3Achapter%3D22%3Asection%3D7> perseus.tufts.edu. (21.10.2018.).

Svake su godine deme izvješćivale o imovini svojih građana kako bi stratezi mogli predvidjeti potrebe i računati na opremljeno brodovlje i trijerarhe. Broj trijerarha kretao se prema nekim proračunima od četiri stotine do tisuću dvjesto, a broj brodova do tristo. No prema Demostenu izuzeti su od obveze podmirivanja troškova za trijeremu osobe pod skrbništvom, siročad, kolonijalisti i dr. (Dem. 14. 16.). Također su trijerarsi nakon podmirenja davanja bili oslobođeni sljedeće dvije godine svih liturgija:

ἐὰν γὰρ τοῦτ' ἀποδείξητε τὸ πλῆθος, ἡγοῦμαι, τῶν ἐπικλήρων καὶ τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν κληρουχικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν καὶ εἴ τις ἀδύνατος ἀφαιρεθέντων, ἔσεσθαι χίλια καὶ διακόσια ταῦθ' ὑμῖν σώματα. (Dem. 14.16)⁴¹

Izuzeća su očekivana ako uzmemo u obzir da je davanje podrazumijevalo velik iznos, od 4.000 do 6.000 dragma, tj. dvije trećine do jednog talanta.⁴²

Unatoč vrlinama i častima (tj. ljubavi prema njima znane kao *philotimia*) jedan je dio građana izbjegavao tu obvezu ili smatrao da ima onih koji bi je po svojem bogatstvu trebali ispuniti prije njih.⁴³ Međutim, može se vjerovati i da je bilo onih koji su dragovoljno davali i puno više. Osim vojne i građanske časti, odnosno službe koja je mogla uz moć donijeti i korist, trijerarhije su prema nekim izvorima omogućavale i dio ratnog plijena.⁴⁴ No kad su za pojedinca postale preteške, polis je omogućio sintetarhije.⁴⁵

4.2. Koregije

Koregije su se odnosile na kazališni, tj. dramski i glazbeni život u Ateni. Nejasno je kada počinje taj oblik podmirenja javnih potreba, no vjerojatno se prvo odnose na festivale dramskog izričaja, a potom na komedije.⁴⁶ Među tim festivalima svakako su među važnijima Dyonisia, Lenaia, Thargelia, Panathenaia, a postoje i manje važni te festivali izvan atičkog prostora. S obzirom na važnost razlikovali su se i iznosi koregija koji su podrazumijevali probe, imenovanja, ocjenjivanje, nagrade i sve što ide uz festivale.

⁴¹ Vidi tekst govora na perseus.tufts.edu.

⁴² Tako navodi *Carmichael* 1997, dostupno na <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1997.tb01908.x> (5. 9. 2018.). Autor navodi da je kvalificirani najamni radnik dnevno zarađivao u kasnom 5. st. jednu dramu do jednu dramu i tri obola te da je iznos koji je trijerarh davao za brod bio jednak cjeloživotnoj zaradi jednoga kvalificiranog radnika.

⁴³ Prigovor *antidosis*.

⁴⁴ *Tridimas* 2015, 461.

⁴⁵ Čini se da je to bilo 407./406. g. pr. n. e.

⁴⁶ Vidi više *Wilson* 2000.

Kazališne i zbarske predstave bile su često vrlo skupe te su davanja za njihovo održavanje ugrožavala davanja za ratne potrebe, što je izazivalo nezadovoljstvo u polisima. Problem se povećao s padom moći Atene i padom platežne moći njezinih bogatih građana, a riješio tako da su određena po dva korega (*synchoregoi*) za podmirivanje jednog događanja.

ἐπεὶ νῦν γε τίς οὐκ ἂν ἐπὶ τοῖς γιγνομένοις τῶν εὖ φρονούντων ἀλγήσειεν, ὅταν ἴδῃ πολλοὺς τῶν πολιτῶν αὐτοὺς μὲν περὶ τῶν ἀναγκαίων, εἴθ' ἔξουσιν εἴτε μὴ, πρὸ τῶν δικαστηρίων κληρουμένους, τῶν δ' Ἑλλήνων τοὺς ἐλαύνειν τὰς ναῦς βουλομένους τρέφειν ἀξιοῦντας, καὶ χορεύοντας μὲν ἐν χρυσοῖς ἱματίοις, χειμάζοντας δ' ἐν τοιούτοις ἐν οἷς οὐ βούλομαι λέγειν, καὶ τοιαύτας ἄλλας ἐναντιώσεις περὶ τὴν διοίκησιν γιγνομένης, αἱ μεγάλην αἰσχύνην τῇ πόλει ποιοῦσιν;

(Isoc. 7.54)⁴⁷

O značenju podmirivanja koregija i gimnazijarhija svjedoči i Plutarh govoreći o Nikiji. Naime, Plutarh kaže za Nikiju da on nije imao takvu izvrsnost kao Periklo pa je bogatstvom htio pridobiti ljude, između ostalog, podmirujući koregije i gimnazijarhije.

ἀπ' αὐτῆς ἐδημαγωγεί. καὶ τῇ Κλέωνος εὐχερεία καὶ βωμολοχία πρὸς ἡδονὴν μεταχειριζομένη τοὺς Ἀθηναίους διὰ τῶν ὁμοίων ἀντιπαρεξάγειν ἀπίθανος ὢν, χορηγίαις ἀνελάμβανε καὶ γυμνασιαρχίαις ἐτέραις τε τοιαύταις φιλοτιμίαις τὸν δῆμον, ὑπερβαλλόμενος πολυτελείᾳ καὶ χάριτι τοὺς πρὸ ἑαυτοῦ καὶ καθ' ἑαυτὸν ἅπαντας.

(Plut. Nic. 3.2)⁴⁸

4.3. Izuzeća od plaćanja i prigovor na plaćanja liturgija – *antidosis*

Koliko je bilo građana koji su bili mogući platci liturgija? Prema nekim autorima u Ateni ih je u 4. st. pr. n. e. bilo 1.000 – 1.200, odnosno 4 % društva. Od toga su broja tri stotine ulazile u skupinu jako bogatih.⁴⁹ Oni su podmirivali trijerarhije. Čini se da su platci liturgija morali imati prilično vrijednu imovinu koja je po nekim izračunima bila tri do četiri talanta.⁵⁰

⁴⁷ Vidi *Isocrates*, English Translation in three volumes, by George Norlin, Ph.D., LL.D. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1980. Dostupno na www.perseus.tufts.edu (22. 9. 2018.).

⁴⁸ Tekst dostupan na perseus.tufts.edu (29. 9. 2018.).

⁴⁹ Brojčani podatci prema *Rhodes* 1985, 5–6.

⁵⁰ Prema *Davies* 1971, xxiii–xxiv.

Prema Liziji bogati platci liturgija računali su da će im čast koju steknu moći i na sudu koristiti u slučaju potrebe:

έμοι τοίνυν, ὧ ἄνδρες δικασταί, οὐτ' ἰδίᾳ οὔτε δημοσίᾳ συμφορὰ ἐν ἐκείνῳ τῷ χρόνῳ οὔδεμιά πώποτε ἐγένετο, ἀνθ' ἧστινος ἂν προθυμούμενος τῶν παρόντων κακῶν ἀπαλλαγῆναι ἐτέρων ἐπεθύμουν πραγμάτων. τετρηράρχηκά¹ τε² γὰρ πεντάκις, καὶ τετράκις νευαμάχηκα, καὶ εἰσφοράς ἐν τῷ πολέμῳ πολλὰς εἰσενήνοχα, καὶ τᾶλλα λελητούργηκα οὔδενὸς χεῖρον τῶν πολιτῶν. [13] καίτοι διὰ τοῦτο πλείω τῶν ὑπὸ τῆς πόλεως προσταττομένων ἔδαπανώμην, ἵνα καὶ βελτίων ὑφ' ὑμῶν νομιζοίμην, καὶ εἴ ποῦ μοί τις συμφορὰ γένοιτο, ἄμεινον ἀγωνιζοίμην. ὧν ἐν τῇ ὀλιγαρχίᾳ ἀπάντων ἀπεστερούμην: οὐ γὰρ τοὺς τῷ πλήθει ἀγαθοῦ τινος αἰτίους γεγενημένους χάριτος παρ' αὐτῶν ἤξιουν τυγχάνειν, ἀλλὰ τοὺς πλεῖστα κακὰ ὑμᾶς εἰργασμένους εἰς τὰς τιμὰς καθίστασαν, ὡς ταύτην παρ' ἡμῶν πίστιν εἰληφότες. ἃ χρῆ πάντας ἐνθυμούμενους μὴ τοῖς τούτων λόγοις πιστεύειν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἔργων σκοπεῖν ἃ ἐκάστῳ τυγχάνει πεπραγμένα.

(Lys. 25.12-13)

U „Ustavu atenskom“ Aristotel navodi tri razloga za izuzeće od plaćanja liturgija koja se odnose na ponavljanje plaćanja, neku drugu obvezu ili dob, s obzirom na to da kod koregija vođa zbora mora biti stariji od četrdeset godina.

ἐξ ἀπάντων Ἀθηναίων τοὺς πλουσιωτάτους: πρότερον δὲ καὶ κωμωδοῖς καθίστη πέντε, νῦν δὲ τούτους αἰ φυλαὶ φέρουσιν. ἔπειτα παραλαβὼν τοὺς χορηγούς, τοὺς ἐνηνεγμένους ὑπὸ τῶν φυλῶν εἰς Διονύσια ἀνδράσιν καὶ παισὶν καὶ κωμωδοῖς, καὶ εἰς Θαργήλια ἀνδράσιν καὶ παισὶν (εἰσὶ δ' οἱ μὲν εἰς Διονύσια κατὰ φυλάς, εἰς Θαργήλια δὲ δευεῖν φυλαῖν εἷς: παρέχει δ' ἐν μέρει ἑκατέρα τῶν φυλῶν), τούτοις τὰς ἀντιδόσεις ποιεῖ καὶ τὰς σκήψεις εἰσάγει, ἐάν τις ἢ λελητουργηκέναι φῆ πρότερον ταύτην τὴν λητουργίαν, ἢ ἀτελὴς εἶναι λελητουργηκῶς ἐτέραν λητουργίαν καὶ τῶν χρόνων αὐτῷ τῆς ἀτελείας μὴ ἐξεληλυθότων, ἢ τὰ ἔτη μὴ γεγονένα: δεῖ γὰρ τὸν τοῖς παισὶν χορηγοῦντα ὑπὲρ τετταράκοντα ἔτη γεγονένα. καθίστησι δὲ καὶ εἰς Δῆλον χορηγούς καὶ ἀρχιθέωρον τῷ τριακοντορίῳ τῷ τοὺς ἡθέους ἄγοντι.

(Aristot. Ustav atenski, 56.3)⁵¹

Druga obveza osnova je za izuzeće ako bi davanja bila istodobna jer je iz svih izvora (vidi *supra*) vidljivo da Atenjani za života podmiruju mnoge obveze.

⁵¹ Vidi Aristotel 2004.

Demosten u Govoru protiv Leptine navodi da oni čije bogatstvo nije dovoljno nužno uživaju izuzeće od plaćanja koregija:

σκεψώμεθα δὴ τίνας ἡμῖν εἰσποιεῖ χορηγοὺς εἰς ἐκείνας τὰς λητουργίας, καὶ πόσους, ἂν μὴ τούτῳ προσέχωμεν, ἀφήσει. οἱ μὲν τοίνυν πλουσιώτατοι τριηραρχοῦντες αἰεὶ τῶν χορηγιῶν ἀτελεῖς ὑπάρχουσιν, οἱ δ' ἐλάττω τῶν ἱκανῶν κεκτημένοι, τὴν ἀναγκαίαν ἀτέλειαν ἔχοντες, ἕξω τοῦ τέλους εἰσὶ τούτου: οὐκοῦν τούτων μὲν οὐδετέρων οὐδεὶς διὰ τὸν νόμον ἡμῖν προσέσται χορηγός.

(Dem. 20.19)⁵²

Ako je tko bio imenovan liturgom, a pripadao je onima koji su trebali biti izuzeti na temelju jednog od navedenih razloga, imao je pravo dokazati razloge za izuzeće u posebnu postupku – *skepsis*.

Koregije je podmirivalo više građana, no najvažniji je bio pobjednik i on se pamtio.⁵³ Međutim, bilo je i razdoblja kada nije bilo pogodnih korega koje bi neka fila mogla dati. To su uglavnom bila ratna razdoblja kada su bogati građani bili opterećeni trijerarhijama ili *eisphorom*.⁵⁴

U liturgije se zbog svoje dobrovoljnosti mogu ubrojiti i tzv. *epidosis*, davanja u iznimnim i hitnim slučajevima potrebe. Odluku o tom davanju donosila je Skupština, a podmirivali su ga oni koji bi se na sjednici Skupštine dobrovoljno javili. Pri javljanju naveli bi i iznos koji će podmiriti.

Dobrovoljci bi bili srdačno pozdravljeni pljeskom, a njihovo ime i obećani iznos ostajali bi zapisani na istaknutim pločama i mjestima sve do obećanog podmirenja. Plutarhovo svjedočenje o Alkibijadu kaže:

πρώτην δ' αὐτῷ πάροδον εἰς τὸ δημόσιον γενέσθαι λέγουσι μετὰ χρημάτων ἐπίδοσως, οὐκ ἐκ παρασκευῆς, ἀλλὰ παριόντα θορυβούντων Ἀθηναίων ἐρέσθαι τὴν αἰτίαν τοῦ θορύβου, πυθόμενον δὲ χρημάτων ἐπίδοσιν γίνεσθαι παρελθεῖν καὶ ἐπιδούναι: τοῦ δὲ δήμου κροτοῦντος καὶ βοῶντος ὑφ' ἡδονῆς, ἐπιλαθέσθαι τοῦ ὄρτυγος ὃν ἐτύχανεν ἔχων ἐν τῷ ἱματίῳ: πτοηθέντος οὖν καὶ διαφυγόντος ἔτι μᾶλλον ἐκβοῆσαι τοὺς Ἀθηναίους, πολλοὺς δὲ συνθηρᾶν ἀναστάντας, λαβεῖν δ' αὐτὸν Ἀντίοχον τὸν κυβερνήτην καὶ ἀποδοῦναι: διὸ προσφιλέστατον τῷ Ἀλκιβιάδῃ γενέσθαι.

(Plut. Alc. 10.1)⁵⁵

⁵² Tekst dostupan na www.perseus.tufts.edu (1.10. 2018.). Taksativno nabraja izuzeća u Govoru o mornarici.

⁵³ Tako Kaiser 2007, 466, dostupno na <https://www.jstor.org/stable/4501159> (11. 9. 2018.).

⁵⁴ Christ 1990, 164, dostupno na www.jstor.org/stable/283983 (2. 11. 2018.).

⁵⁵ Vidi tekst na www.perseus.tufts.edu (11. 10. 2018.).

Ako dotični dobrovoljac ne bi podmirio obećano, demos mu to ne bi oprostio. Bila je to sramota, javno objavljena. Prema Isaeusu:

καὶ τοῦτο ἐπέδωκεν, οὐκ εἰσήνεγκεν, ἀλλ' ἐπ' αἰσχίστῳ ἐπιγράμματι ἔξετέθη² αὐτοῦ τοῦνομα ἔμπροσθεν τῶν ἐπώνυμων, ὅτι οἶδε³ εἰς σωτηρίαν τῆς πόλεως ὑποσχόμενοι τῷ δήμῳ εἰσοίσειν χρήματα ἐθελονταὶ οὐκ εἰσήνεγκαν. καίτοι τοι πῶς ἄξιον θαυμάζειν, ὧ ἄνδρες, εἰ ἐμὲ ἐξηπάτησεν ἕνα ὄντα, ὃς ὑμᾶς ἅπαντας ἅμα συνειλεγμένους ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοιαῦτα ἐποίησε; καὶ τούτων ὑμῖν τοὺς μάρτυρας παρέξομαι.

(Isaeus 5.38)⁵⁶

Ako je vjerovati Liziji⁵⁷, na razne liturgije pojedinci su davali i 10,5 talanata.

Pitanje liturgija odnosno onih koji bi ih trebali podmiriti moglo je dovesti do prigovora (*antidosis*)⁵⁸ u kojem se isticalo ime drugoga bogatijeg građanina koji bi ih trebao podmiriti. Christ navodi da su oba postupka uvedena između 450. i 430. g. pr. n. e.⁵⁹

Podnositelj prigovora mogao je izazvati dotičnoga da liturgije podmiri ili da s njime zamijeni imovinu, a ako bi izazvani odbio učiniti jedno ili drugo, slučaj se iznosio na sudu (*diadikasia*).

Neki izvori navode da *antidosis* kao postupak nije bio društveno stigmatiziran⁶⁰, no pitanje je koliko je to točno iako se iz nekih izvora može potvrditi da se oni koji su isticali taj prigovor poslije nisu sramili svog čina.⁶¹ Osjećaj časti i ugleda te pripadnosti Ateni za moralna Atenjanina vjerojatno je bio kočnica već u samoj pomisli da se ne odazove potrebi čina za javno dobro. Ipak, neki ne samo da nisu osjećali neugodu zbog *antidosisa* nego su, izišavši iz *diadikasije* kao gubitnici, i iz poraza nastojali izvući korist. Ili bi se prikazali kao žrtve nekoga tko je pretjerao u procjeni njihova bogatstva ili kao žrtve urote.⁶²

Nije sporno da je *antidosis* više od prigovora. On je instrument izražavanja odgovornosti sloja bogatih u osiguravanju javnih sredstava, ali i sredstvo međusobnog razlikovanja bogatih. Zakon osigurava podmirenje javnih potreba svake godine tako da ne umanjuje njihovu imovinu dok god postoji netko tko ima više. Potvrđuje to Govor protiv Fenipa:

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ Već *supra* citirani tekst Lizija 21.1-5.

⁵⁸ Carmichael navodi da je prema jednim istraživačima to dobar postupak, dok ga drugi smatraju lošim. Vidi Carmichael 1997, 262, fusnota 7, dostupno na <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1997.tb01908.x> (5. 9. 2018.).

⁵⁹ V. Christ 1990, 160, dostupno na www.jstor.org/stable/283983 (2. 11. 2018.).

⁶⁰ Carmichael 1997, 164, dostupno na <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1997.tb01908.x> (5. 9. 2018.).

⁶¹ Primjer je Lysias. Vidi Lys. 4.1-2. Tekst dostupan na www.perseus.tufts.edu.

⁶² Tako Christ 1990, 164, dostupno na www.jstor.org/stable/283983 (2. 11. 2018.). Svoju tvrdnju Christ zasniva na Izokratovu (Antid. 4.) i Demostenovu govoru (Dem. 21.80).

δέομαι οὖν ὑμῶν ἀπάντων, ὧ ἄνδρες δικασταί, ἐὰν ἐπιδεικνύω Φαίλιππον τουτονὶ καὶ παραβεβηκότα τὰ ἐν τοῖς νόμοις δίκαια καὶ πλουσιώτερον ὄντα ἑμαυτοῦ, βοηθῆσαι μοι καὶ τοῦτον εἰς τοὺς τριακοσίους ἀντ' ἑμοῦ καταστῆσαι: διὰ τοῦτο γὰρ οἱ νόμοι καθ' ἕκαστον ἔτος ποιοῦσιν τὰς ἀντιδόσεις, ὅτι τὸ διευτυχεῖν συνεχῶς τῇ οὐσίᾳ οὐ πολλοῖς τῶν πολιτῶν διαμένειν εἴθισται. ἐξ ἀρχῆς δ' ὑμῖν τὰ γενόμενα περὶ τὴν ἀντίδοσιν διηγῆσομαι.

(Dem. 42.4)⁶³

Čini se da se mrskost prema liturgijama, koja je nastala kada više nisu bile dobrovoljne i kada timokracija gubi na snazi zbog slabljenja morala i demokratskog zanosa, najbolje može izraziti Izokratovim riječima u Govoru o miru:

οἱ μὲν γὰρ τὰς πενίας καὶ τὰς ἐνδείας ἀναγκάζονται διεξιέναι καὶ θρηνεῖν πρὸς σφᾶς αὐτούς, οἱ δὲ τὸ πλῆθος τῶν προσταγμάτων καὶ τῶν λειτουργιῶν καὶ τὰ κακὰ τὰ περὶ τὰς συμμορίας καὶ τὰς ἀντιδόσεις: ἃ τοιαύτας ἐμποιεῖ λύπας, ὥστ' ἄλγιον ζῆν τοὺς τὰς οὐσίας κεκτημένους ἢ τοὺς συνεχῶς πενομένους.

(Isok. 8.128)⁶⁴

Izokrat liturgije smatra zamornima do te mjere da su bogatima one život činile tegotnijim nego onima koji su siromašni. Pri tome uz liturgije spominje simorije i postupak *antidosisa* s pozivom na razmjenu imovine.

Ne čini se loše prihvatiti i tezu da je sustav liturgija određivao parametre unutar kojih su bogati građani služili polisu.⁶⁵ Po tome bi se liturgije svrstale u obvezna, a ne dobrovoljna davanja. No liturzima je bio u svakom slučaju ostavljen određen prostor za odluku gdje će i u kojem iznosu ispuniti svoju obvezu.⁶⁶

Volja bogatih da sudjeluju u podmirenju javnih potreba na kraju se prometnula u to da bogati više nisu htjeli svoje bogatstvo dijeliti sa siromašnima. Kolektivnost i interes zajednice gubili su sjaj. U svojoj želji da ne umanje bogatstvo atenski su bogati građani sigurno pribjegavali svemu onomu čemu bogati pribjegavaju i danas, utaji, skrivanju i pohranjivanju novca u banke. Aristofan se na svoj način izruguje tomu i kaže da je to bilo do te mjere da su se neki i oblačili u dronjke.⁶⁷

⁶³ Tekst dostupan na perseus.tufts.edu (3. 11. 2018.).

⁶⁴ Izokratove govore vidi na perseus.tufts.edu (13. 11. 2018.).

⁶⁵ Tako Christ 1990, 150.

⁶⁶ *Ibid.*

⁶⁷ Vidi Aristofan, *Žabe*, 1065–1066.

5. METECI KAO POREZNI OBVEZNICI I METOIKON

Metoikon su plaćali samo stranci. A sudjelovali su i u plaćanju *eisphore* i liturgija.⁶⁸ Je li tko metek, određivano je prema vremenu boravka u Ateni pa se tako stranac koji nije duže boravio u Ateni smatrao *parepidemosom*. Prema nekim izvorima za strance se nije određivao porez prema imovini, nego su muškarci plaćali dvanaest drahma godišnje, a žene bez supruga ili sina šest.⁶⁹ Neki pak tvrde da su stranci plaćali jednu šestinu ratnog prinosa kolektivno, što je možda tumačenje Tukididovih riječi koje se odnose na određivanje poreza u vrijednosti jedne šestine od imovine.⁷⁰

πότερ' οὖν οἴεσθε τούτων ἕκαστον μισεῖν καὶ πολεμεῖν αὐτῶ δια τὴν εἰσφορὰν ταύτην, ἢ τὸν μὲν αὐτῶν, ὅτι πάντων ἀκουόντων ὑμῶν ἐν τῷ δήμῳ δοῦλον ἔφη καὶ ἐκ δούλων εἶναι καὶ προσήκειν αὐτῶ τὸ ἕκτον μέρος εἰσφέρειν μετὰ τῶν μετοίκων,...

(Dem. 22.61)⁷¹

Neki su istraživači iz Tukididovih riječi zaključili da su vrijednosti *eisphore* utvrđene u isto vrijeme kada i plaćanje *metoikona*, no nije sigurno da su se za strance donosile odluke u isto vrijeme kao i za Atenjane.

Godišnje bi od *metoikona* država nakupila 20 talanata, a spominje se i 50 talanata od drugog davanja čiji su obveznici bili meteci.⁷² Vjerojatno je da prinos od tog poreza u prihodima nije bio zanemariv. O tome Ksenofont kaže:

τούτων μὲν οὖν ἀπάντων, ὥσπερ εἶπον, νομίζω αὐτὴν τὴν χώραν αἰτίαν εἶναι. εἰ δὲ πρὸς τοῖς αὐτοφυσέσιν ἀγαθοῖς πρῶτον μὲν τῶν μετοίκων ἐπιμέλεια γένοιτο: αὕτη γὰρ ἢ πρόσσοδος τῶν καλλίστων ἔμοιγε δοκεῖ εἶναι, ἐπεὶ περ αὐτοὶ αὐτοὺς τρέφοντες καὶ πολλὰ ὠφελοῦντες τὰς πόλεις οὐ λαμβάνουσι μισθόν, ἀλλὰ μετοίκιον προσφέρουσιν.

(Xen. 2.1)⁷³

Atena se posebno okrenula strancima u 5. st. nakon rata, kada je trebala namaknuti dodatne prihode, no problem izazvan ratnim gubitcima protegnuo se u sljedeće stoljeće u kojem se Atena nije samo trudila privući strane trgovce i obrtnike poticajima, nego je institucionalnim reformama omogućila da taj trud bude vidljiv. Razne

⁶⁸ Postoji mogućnost da su meteci plaćali i neke druge poreze, ali budući da o tome nema pouzanih dokaza, špekulacije su nepotrebne.

⁶⁹ Vidi *Amemiya* 2007, 97.

⁷⁰ *Blok* 2006, 365.

⁷¹ Tekst dostupan na www.perseus.tufts.edu (12. 10. 2018.).

⁷² Prema *Blok* 2006, 109.

⁷³ *Ksenofont, Prihodi i rashodi*, dostupno na www.perseus.tufts.edu (22. 10. 2018.).

poticaje za ekonomsku aktivnost stranih građana predlagao je i Ksenofont o čemu svjedoči njegov pamflet iz sredine 4. st.⁷⁴

Valja naglasiti da se preko obveze plaćanja poreza davala određena pozornost strankinjama, koja nije mogla biti dana Atenjankama.⁷⁵ Čini se da je za njih postojala obveza plaćanja dodatnih triju obola. Kazna je za neplaćanje prema Demostenu bila gubljenje statusa, odnosno ropstvo:

καὶ εἰ μὴ κείμενον αὐτῇ τὸ μετοίκιον ἔτυχεν, ἐπέπρατ' ἄν διὰ τοῦτον, ᾧ τῆς σωτηρίας αὐτῆ αἰτία ἐγγόνει.

(Dem. 25.57)⁷⁶

Meteci su bili podijeljeni u posebne simorije, a svaku je vodio rizničar i financijski službenik.

6. SLUŽBENICI ZA PRIKUPLJANJE DAVANJA I POREZA – APODEKTI

Javni službenici zaduženi za prikupljanje nameta, davanja i poreza i raspodjelu po službama koje će se dalje o njima (s obzirom na namjenu) brinuti bili su *apodekti*.⁷⁷ Njih u službu uvodi Klisten za kojeg se smatra da je i proveo reforme u području prikupljanja javnih sredstava i poreza. Čini se to vjerojatnim s obzirom na osnovu Klistenovih reforma provedenih 509. godine. Do Klistena tu su zadaću imali *kolakreti*. Apodekta je bilo deset po okrugu. U njihovu nadležnost ulazila je i briga o popisima obveznika, uplate, kao i vođenje brige o dugovanju.

7. ZAKLJUČNA RIJEČ

Podmirivanje je javnih potreba, oporezivanje i porezno pravo u Ateni specifično. Iako je za suvremeni demokratski poredak opća porezna obveza alat bez kojega njegove institucije i društvo ne mogu funkcionirati, za atenski je to bilo moguće. Atenska je demokratska vlast u početcima mogla računati na snagu kolektivnosti i dobru volju onih građana koji se osjećaju odgovornima, sposobnima i obveznima vratiti dio dobara koje im je polis omogućio. Iako se ne može zanijekati oportunistička koja se time u održavanju poretka postigla, ne treba isključiti ni socijalnu osjetljivost. Naime, najviše je bilo onih građana koji svojim prinosima nisu mogli sudjelovati u prikupljanju sredstava koja su ulazila u državnu blagajnu, a kojima su se zadovoljavale javne potrebe. Jasno je da se davanja poput *eisphore* i liturgija ne mogu smatrati porezima, no

⁷⁴ Carugati, Ober, Weingast 2015, 25.

⁷⁵ Usp. Todd 1993, 197.

⁷⁶ V. Demostenov tekst na www.perseus.tufts.edu.

⁷⁷ V. Smith 1996, 937.

za to nema ni potrebe. Odnosno, to što su davanja, a ne porezi, nimalo ne umanjuje njihovu važnost jer su i kao davanja činila velik udio sredstava kojima je polis mogao raspolagati u obrani i u društvenom životu svih građana. Iako se i kod *eisphore* i kod liturgija može raspravljati do koje su mjere dobrovoljna davanja, tj. postaju li i kada obvezna, nije sporna određena mogućnost izbora. Slobodna volja bila je ograničena i *philotimijom*, no u svijetu polisa tu i nije riječ o ograničenju. Sigurno je da ta davanja nisu bila stalna kao i da su teretila samo bogate. Atena nije planski predviđala svoje prihode i rashode, no ne može se reći da pojedine potrebe nisu predviđane na vrijeme, a sredstva za njih namaknuta s uspjehom većim dijelom od raznih davanja. Neka od tih davanja pratila su razvoj Atene od njezinih početaka do pada. Ako govorimo pak o poreznom sustavu, možemo reći da su porezna davanja bila manjeg značenja u funkcioniranju polisa u odnosu prema ostalim приходima, a među važnijim poreznim obvezama, zbog njegove određenosti i reguliranosti, istaknuli bismo porez koji plaćaju stranci. Upravo usporedba tog poreza s *eisphorom* i liturgijama potvrđuje njihovu različitost te uvodnu tezu da *eisphora* i liturgije ne pripadaju porezima. Nažalost, ovaj nam rad ne ostavlja dovoljno prostora za pitanje *eikoste*, *hekato*, *pornikona* ili drugih manje poznatih davanja postojanje kojih je sporno kao i pitanje njihove „poreznosti“.

LITERATURA

1. Amemiya, T. (2007). *Economy and Economics of Ancient Greece*. Routledge, London, New York.
<https://doi.org/10.4324/9780203799314>
2. Aristotel. (2004). *Ustav atenski*. Zagreb.
3. Bejaković, P. (2013). Problemi grčkog poreznog sustava i porezne uprave u prošlosti i sadašnjosti. *Porezni vjesnik*, 22 (10), 110-119.
4. Bejaković, P.; Čulo, A. (2017). Financiranje javnih dobara i usluga u antičkoj Ateni. *Političke analize*, 8 (32), 27-31.
5. Birk, D. (2000). *Steuerrecht*. 3. neubearbeitete Aufl. Heidelberg.
6. Blok, J. H.; Lardinois, A. P. M. H. (2006). *Solon of Athens : New historical and philological approaches*. Leiden, Boston.
<https://doi.org/10.1163/9789047408895>
7. Carmichael, M. C. (1997). Public munificence for private benefit: Liturgies in classical Athens. *Economic Inquiry*, 35 (2), 261-270. Doi: <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1997.tb01908.x>
8. Carugati, F.; Ober, J.; Weingast, B. R. (2016). *Development and Political Theory in Classical Athens*. *Polis*, 33(1), 71-91.
<https://doi.org/10.1163/20512996-12340074>

9. Christ, M. (1990). Liturgy Avoidance and Antidosis in Classical Athens. *Transactions of the American Philological Association*, 120, 147-169. www.jstor.org/stable/283983
<https://doi.org/10.2307/283983>
10. Cindori, S.; Pilipović, S.; Kalčić, R. (2015). *Porez na dodanu vrijednost u teoriji i praksi*. Split.
11. Gabrielsen, V. (1994). *Financing the Athenian Fleet*. Baltimore, London.
12. Gagarin, M. (2002). *Antiphon the Athenian: Oratory, Law and Justice in the Age of the Sophist*. Austin.
13. Jelčić, B.; Lončarić-Horvat, O.; Šimović, J.; Arbutina, H.; Mijatović, N. (2008). *Financijsko pravo i financijska znanost*. Zagreb.
14. Kaiser, B. A. (2007). The Athenian Trierarchy: Mechanism Design for the Private provision of Public Goods. *The Journal of Economic History*, 67 (2), 445-480. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/4501159>
<https://doi.org/10.1017/S0022050707000162>
15. Kyriazis, N. (2007). Democracy and institutional change. *European Research Studies*, 10 (1-2), 65-82.
16. Kyratas, D. J. (2005). *Domination and Exploitation*, u: Cartledge, P., Cohen, E.E., Foxhall, L. (eds.). *Money, Labour and Land*. London, New York, 140-155. dostupno na [https://www.academia.edu/2090561/Domination and Exploitation](https://www.academia.edu/2090561/Domination_and_Exploitation) (22. 3.2019.)
17. Mijatović, N. (2005). *Oporezivanje prometa*. Zagreb.
18. Poland, F. (1931). *Συμμορία*, *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*. Stoa-Symposion.
19. Samuelson, P. A.; Nordhaus, W. D. (2005). *Ekonomija*. Zagreb.
20. Smith, W. (ed.). (1996). *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. Boston.
21. Thucydides. (1942). *Historiae in two volumes*. Oxford.
22. Todd, S. (1993). *The Shape of Athenian Law*. Oxford.
23. Waterfield, R. (2018). *Creators, conquerors and citizens*. Oxford.
24. Whitehead, D. (1986). *The Demes of Attica 508/7- ca. 250 B.C.: A Political and Social Study*. Princeton University Press.
<https://doi.org/10.1515/9781400857685>
25. Wilson, P. (2000). *The Athenian Institution of the Khoregia*. Cambridge.

Originalni tekstovi:

Aesch. 1.119

Arist. Pol. Ath. 56.3

Antid. 6

Antiph. 2.2.12

Dem. 27.31

Dem. 21.80
Dem. 22.61
Dem. 50.90
Dem. 14.16
Dem. 42.4
Isae. 5.38
Isok. 8.128
Isok. 7.54
Lys. 21.1.14
Lys. 25.12
Lys. 25.13
Lys. 4.1.2
Thuc. 1.14
Thuc. 1.74
Thuc. 6.54.5
Thuc. 3.19.1
Pol. 2.62.7
Xen. Ath. Pol. 1.13
Xen. 2.1

Svi tekstovi dostupni su na <http://www.perseus.tufts.edu>

Summary

ATHENIAN POLIS TAX POLICY AND THE QUESTION OF EISPHORA AND LITURGIES

The state treasury of Athens was filled in various ways and with various means so that the collected funds could be spent for public needs. Some of the funds came from taxes, but the Athenian polis did not have a general tax liability, and the existing taxes brought less to its treasury than voluntary, occasional, and often generous donations. This may be so confusing to the modern tax payer that he could mistakenly attribute the tax status to the most important war contribution of "eisphora". In this respect we disagree with most authors on the subject. The fact that "eisphora" and the liturgies are not taxes is a matter of special importance for the true image of the Athenian society and democracy in which those who profited most from the polis carried the burden for those who profited less due to unfavourable circumstances or their own inadequate abilities.

Key words: polis; tax; eisphora; liturgies; donations

